(З циклу "1921 рік")

Того року історію в нашій районовій трудовій школі викладав літній і досвідчений педагог з імпозантною зовнішністю старого народовольця. Велика біла борода, пишна сива шевелюра, широка парусинова толстовка й штани в чоботях.

Перед революцією він був директором приватної гімназії в Києві; тепер, тікаючи із зголоднілого міста, переїхав на село.

Йшла лекція. Він повільно ходив, заклавши руки за спину, по класі з кута в кут уздовж лавок і розповідав учням про давніх князів. Перед схвильованою уявою учнів він малював жахливу картину трагічної смерти князя Ігоря, прив'язаного до дерев і роздертого пополам, — коли в дверях класи з'явилась маленька постать: гостроносий, спітнілий секретар райпарторганізації тов. Портянко з рудою пласкою й подертою течкою під пахвою, яку він завжди носив з собою як вищий символ свого призначення.

Тов. Портянко, за звичкою, махнув перед собою течкою, — невиразний жест, можливо, щоб здути куряву з лавки, — рух майже автоматичний, що залишився в нього як спадщина од попередньої його професії, і сів на лаву, стомлено витираючи з чола піт рукавом піджака.

У класі пахло свіжим печеним хлібом, чобітьми, дьогтем та свіжо просоленими огірками, — легкий запах кропу, змішаний з ледве вхоплюваним запахом листя волоського горіха.

Було душно. В променях сонця, що косо падали крізь одчинені вікна, крутилася дрібна фіолетова курява, і вітерець приносив з собою різкий аміачний запах стайні. Молоденький півник на дворі раз-у-раз задерикувато кукурікав. Хлопці ретельно сопіли, записуючи до зошитів те, що переказував учитель.

Тов. Портянко сидів урочистий, поважний, свідомий своєї відповідальности за постановку викладання історії в районовій трудовій школі. Руда течка перед ним на лавці. Рясні каплі поту повільно текли по скронях. Він уважно стежив за неквапливим ходом розлогого оповідання про обставини смерти великого князя Ігоря та Ольжиної помсти.

Оповідання сподобалося йому. Воно зацікавило його. Особливо те, як Ольга помстилася деревлянам. Ці горобці, що їх Ольга забажала одержати від деревлян замість узяти данину хутром та медом, а потім скористалася ними, щоб підпалити в деревлян їх хати!.. Тов. Портянко не витримав і в палкому захопленні вигукнув на всю класу:

— Ото ж і стерво!

Він захлинався від реготу! Так ловко піддурити цих селюків-деревлян. Сльози виступили йому на очах. Крізь сльози він дивився на вчителеву довгу бороду й заздрісно думав:

— І все те він бачив та знає!

Одначе, що більше він замислювався над змістом оповідання, що більше міркував з приводу того, що довелося йому чути тут у школі від старого вчителя, то більше він насумрювався. Цікавість, захоплення й здивування поступалися почуттю обурення.

З роздратованням він раптом перервав викладача, гнівно стукнув по столу течкою й сказав:

— Годі!

Відомо, чоловік — одне слово, жінка — словник. Слово "Годі!" було словом чоловіка.

Старий учитель, вражений, спинився. Він не зовсім добре уявляв собі, що, власне, трапилося й чого від нього хоче цей химерний тов. Портянко.

Тов. Портянко підвівся, міцно притиснув ліктем течку під пахвою і виголосив енергійну промову.

— Пролетарська революція, — сказав він, — ще в жовтні сімнадцятого року з коренем знищила всіх князів і буржуїв, різних експлуататорів згідно з ясними й геніальними вказівками тов. Леніна, вождя всіх трудящих пролетарів і світової революції. Отже не годиться й згадувати про це ганебне минуле, про це остогидне дрантя, всіляких князів.

— Я, — сказав він далі, — обурений з того, що сьогодні на 4-ому році пролетарської революції в совєтській трудовій школі знов чую про цих князів і буржуїв. Більше того: знаходяться такі люди, до того ж, учителі, які називають цих гадів, це людське падло, великими. Чи можна йти ще далі?

— Я, — заявив тов. Портянко, і голос його тремтів од напруженого хвилювання, — не припущу, щоб у мене в районі вчителі розводили контрреволюцію й дозволяли собі публічно, як справжні бандити, виступати проти совєтської власти й завоювань світової революції.

При цій нагоді тов. Портянко в короткому слові зробив огляд міжнародного положення, щоб на тлі завоювань світового пролетаріату яскравіш виступила вся ганебність поводження старого вчителя.

Вже продзвенів дзвінок на перерву, вже продзеленчав він удруге, раз і ще раз, проголошуючи кінець перерви та початок наступної лекції, вже заглядав до класи другий учитель і, скромно кахикнувши, потихеньку й обережно, щоб не рипнули двері, прикрив їх, а тов. Портянко все ще промовляв.

Стурбований завшколи підійшов до відчиненого вікна, прогнав пинком ноги обридливого півника, який своїм кукуріканням заважав йому слухати, і, намагаючись лишитися непоміченим, прикладав усіх зусиль, щоб, стоячи під вікном на дворі, не пропустити жадного слова з промови тов. Портянка й зрозуміти, що й до чого той каже і які саме катастрофічні наслідки може все це мати.

Пересунулись і короткі стали полудневі тіні. Зникли рештки ранкового холоду. Усе дужче пекло сонце. Завшколи знемагав від сухої серпневої спеки коло розпеченої стіни шкільної кам'яниці. Поховались під кущики жовтої акації, зарившись у куряву, квочки.

Усе задушливіше ставало в класі. Знесилені дрімали учні. Тов. Портянко дотягував промову до кінця своєї другої години, досягаючи тієї межі в часі, коли він зрештою міг спинитися.

Він спинився. Учитель здобув можливість сказати дещо в своє виправдання. Він зазначив, що оті князі, про які йшла балачка, жили за 1000 років до Жовтневої революції. І на це й є історія, така наука, яка розповідає про минуле, вчить про те, що колись діялось, щоб ми, теперішні люди, знали, як люди, наші батьки, діди й прадіди жили за давнини.

Наука! Це слово мало для тов. Портянка магічне значення.

Вважаючи на анальфабетизм і недосвідченість старого вчителя, вихованого на старорежимних поняттях і поглядах, тов. Портянко з поблажливим презирством з'ясував йому, що він, тов. Портянко, як представник партії в районі, не має й не може нічого мати проти науки.

— Партія, — зазначив повчально тов. Портянко, оптимістично ототожнюючи в своїй уяві себе й партію, — є за науку!.. За природу!.. — додав він, щоб підкреслити суть справи, що могла бути неясною й малозрозумілою для вчителя як людини безпартійної.

— Якщо така наука історії, — зауважив дещо скептично тов. Портянко (...звісно: жадна людина не може знати всього на світі, навіть коли вона займає такий відповідальний пост, як посада секретаря райпарторганізації), — якщо така наука є, — повторив він, — і є вчені люди, які нею займаються, то хай воно так і буде. З мого боку не зустрічається ніяких перешкод до того, — з щирою й щедрою великодушністю заявив Портянко.

— Але, — продовжував він, — я аж ніяк не можу припустити, щоб у мене в районі якийсь учитель чи хтось інший ще й досі вживав таких паскудних слів, як князі, що викликають обурення з боку кожного свідомого пролетаря або, ще гірше, про цих мерзотників, про це людське падло, про цих контрреволюціонерів казав: великі князі. Я, — сказав тов. Портянко, — рішуче забороняю вживати подібні слова й вирази надалі при викладанні науки історії дітям пролетарів і трудящого селянства.

Уп'явши п'ятерицю в волосся сивої своєї бороди, учитель зі спокійною й врівноваженою мудрістю літньої людини слухав метушливу й рвучку мову тов. Портянка.

Він подякував останньому за його глибокодумні й цінні вказівки, зазначив, що більше не вживатиме таких контрреволюційних слів, як князі, і просив тільки з'ясувати йому те, що лишалося для нього тим часом неясним.

— Я не зовсім уявляю собі, як годилося б називати тих діячів старих часів, що колись діяли і яких їхні прихильники, очевидячки, з метою контрреволюційної пропаганди називали князями й навіть ще й великими князями. Я був би вам дуже вдячний, — сказав учитель, — якби ви, тов. Портянко, порадили мені щось інше, якусь іншу назву, яка цілком відповідала б основним засадам пролетарської свідомости.

На це тов. Портянко з властивою йому поважною розсудливістю зазначив:

— То вже ваша справа знайти, як їх називати. Наше діло — вказати вам.

* * *

…Портянко був піонером, початківцем, попередником, діячем районового маштабу. Незабаром прийшли ті, які розвинули побіжно кинуті ним думки й ствердили вимогу цілковитого заперечення історії. Вони твердили, що історії немає поза історією ВКП(б) і відповідно до того історія починається тільки з жовтня 1917 року.

Історію було ліквідовано. Науково-дослідні установи закриті. Академіки, професори, доценти, доктори, маґістри й маґістранти рубали в тайзі на засланні сосни, вантажили баржі, бігли босі з лазні до бараків. Потім було з'ясовано, що це все ухил, і професорів повернули, а рубати сосни в тайзі послали ухильників.

Але дух тов. Портянка тримався і в 1941 році. Директор Львівської філії інституту історії, за власним підписом, вивісив друкованого на машинці папірця, де оголошував назву "Галицько-волинське князівство" контрреволюційною і забороняв її вживати.

Минає час, і все змінюється, кажуть філософи. Але є люди, уяви й ідеї, які попри все те лишаються незмінними. Так кажуть факти.